

H. H. Egebjerg del.

A. Danske Kirke . B. Hospitalet . C. Reformerte Kirke . D. Proviant Gaarden.  
E. Raad Huset . F. Tyske Kirke . G. Krudt- Jaernet . H. Billshauge Stov og Bakker .  
I. Stryk Tøerge Gaarde

J. Haas sc. 1768.

Fig. 1. Prospekt af Fredericia set fra nord 1768. Tv. Trinitatis Kirke (Danske Kirke) (A) og Reformert Kirke (C), th. det tidligere Trådhus (E) og Skt. Michaelis Kirke (Tyske Kirke) (F). Tegnet af H. H. Egebjerg og stukket af J. Haas. Efter Danske Atlas 1769. – Prospekt of Fredericia 1768.

## KIRKERNE I FREDERICIA

### INDLEDNING

**BYENS GRUNDLÆGGELSE.** Fredericia, der opstod i løbet af 1650'erne, er en 'moderne' by, grundlagt på kongens befaling til militær beskyttelse af Nørrejylland og til sikring af overfarten til Fyn. Den er anlagt på en halvø, der strækker sig ud i Lillebælt, tidligere kendt under navnet Bersodde. Dette landområde udgjorde indtil da en del af det gamle landsogn Ullerup i Elbo Herred. Byen hed i begyndelsen Frederiksodde efter grundlæggeren Frederik III og fik først sit latiniserede navn, Fredericia, 1664.<sup>1</sup>

To gange, i 1657 og 1849, blev byen krigsskueplads i slag, der fik afgørende betydning for landets historie. Under *Svenskekrigene 1657-60* ero-

brede Carl X Gustavs svenske tropper under general Wrangel 24. oktober 1657 den endnu ikke fuldførte fæstning, før soldaterne i den følgende isvinter førtes over de frosne bælder. Og under *Treårskrigen 1848-50* lykkedes det 6. juli 1849 den danske hær ved et heldigt udfald fra den indsluttede by at bryde den slesvig-holstenske belejring.

I sin fremtræden bærer byen tydeligt præg af sin forholdsvis sene oprindelse og sin funktion som fæstningsby. Den er anlagt efter en nøjagtig *plan*, udarbejdet af ingeniørofficeren Georg Hoffmann, som blev godkendt af kongen 1650. Denne plan blev trods visse reduktioner

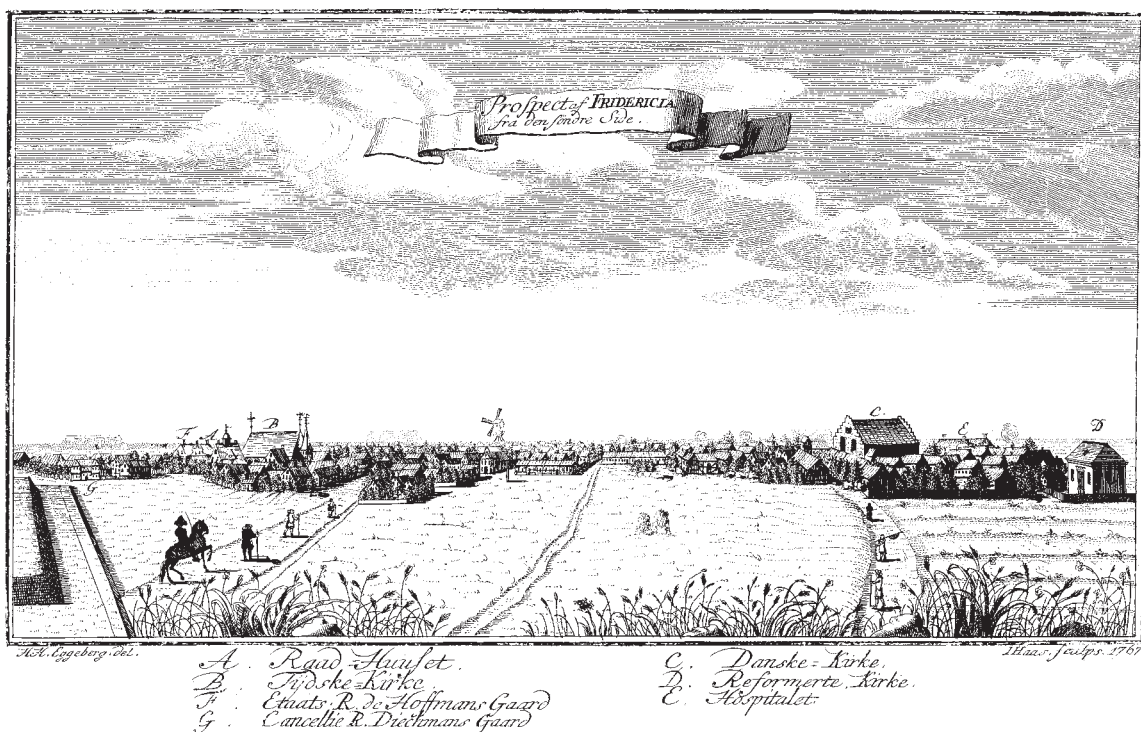


Fig. 2. Prospekt af Fredericia set fra syd 1767. Tv. det tidligere Trådhus (A) og Skt. Michaelis Kirke (Tyske Kirke) (B), th. Trinitatis Kirke (Danske Kirke) (C) og Reformert Kirke (D). Tegnet af H. H. Egebjerg og stukket af J. Haas. Efter *Danske Atlas* 1769. – *Prospect of Fredericia* 1767.

opretholdt, da man genoptog anlægsarbejderne efter Svenskekrigenes ødelæggelser. Fredericia har form af en kvartcirkel, hvis 1800 m lange bue, mod nord og vest, er udbygget som en forsvarslinje med stadig intakte volde og grave. På halvøens spids, Skanseodde, ligger kastellet, der ligeledes var en del af den gamle befæstning. Inden for voldene, hvor terrænet varierer mellem 2 og 14 m over havet, skærer brede, lige gader hinanden i rette vinkler i retningen nord-syd og øst-vest. Bebyggelsen var oprindelig lav, som oftest kun én etage, og området inden for voldene blev først helt bebygget mod slutningen af 1800-tallet.

Tanken om at anlægge en fæstning ved Lillebælt går tilbage til de ulykkelige erfaringer under Kejserkrigen (1627–29), da Wallensteins tropper oversvømmede Jylland. En første forskansning på Bersodde blev anlagt af rigsmarsken Anders Bille 1644, men det var først efter Frederik III's tiltræden 1648, at der blev udarbejdet planer til et

helt byanlæg, en befæstet købstad, som efter forhandlinger i rigsrådet fik sine første omfattende, kongelige privilegier 15. dec. 1650. Kongen beordrede 1652 landsbyerne Store og Lille Ullerup, Hannerup og Hyby nedlagt, og bønderne herfra måtte meget mod deres vilje flytte ind i den nye by bag de voksende volde, hvor de blev de første borgere. Ved skattefrihed søgte man at lokke flere nybyggere til, og byen var i stærk vækst, da krigen brød ud i sommeren 1657, og den svenske konge Carl X Gustav gjorde dristigt indfald i Jylland. Den endnu ikke færdigbyggede fæstning bestod som nævnt ikke sin første prøve, og to måneders belejring afsluttedes 24. oktober med en ydmygende erobring (jf. monument 1836 over faldne jyske dragoner på Trinitatis Kirkegård, s. 288).

Ved krigenes ophør 1660 var meget ødelagt, og et stort genopbygningsarbejde forestod. Frederik III bevarede sin interesse for byen, der for at tiltrække nye borgere 1661 blev erklæret for 'stabelstad' med ret til toldfri oplagring og vi-



Fig. 3. Kort over Fredericia ca. 1665 under genopbygningen efter krigens ødelæggelser 1657-60. Kortet, der er en bearbejdelse af byplaner fra 1650'erne, viser (med rødt) det da kun delvist gennemførte gadenet sammen med andre anlæg, der aldrig kom til udførelse: et stjerneformet citadel i byens sydvestre hjørne og (med blå) et system af kanaler. Med rødt er tillige angivet de to projekterede kirker midt på hver sin karré: th. Danske Kirke (Trinitatis Kirkes forgænger), tv. Tyske Kirke (Skt. Michaelis Kirke). Kirkerne var da under opførelse i en noget mere beskedent skikkelse end vist (s. 276f.). Tegning i KglBibl. – *Map of Fredericia c. 1665 during reconstruction after the ravages of the war 1657-60.*

deresalg af varer. 1665 fik fallenter og 'misgerningsmænd' asylret i byen, imod at de tog ophold i mindst ti år.

Fredericia har i særlig grad været præget af udenlandsk indvandring og fremmede trossamfund, idet det fra 1670'erne blev tilladt ikke-lutherske borgere at slå sig ned i byen (se ndf.). Fra 1600-tallet har byen bevaret begge sine lutherske kirker, Trinitatis Kirke (oprindelig Danske Kirke) og Skt. Michaelis Kirke (tidligere Tyske Kirke), og fra 1700-tallet den katolske Skt. Knuds Kirke og Reformert Kirke.

TO FORSVUNDNE  $\dagger$ KIRKER er knyttet til Fredericias historie før 1660. På Ullerup Kirkebakke i byens nordvestre udkant findes endnu fundamentene af den gamle *Ullerup  $\dagger$ Kirke*, nedlagt 1655. Det har været en romansk kvaderstenskirke fra o. 1200 med fire formentlig senmiddelalderlige tilbygninger. Under nedbrydningen 1655-56 førtes betydelige materialer ind til byggepladsen i Frederiksodde, heriblandt også en række romanske sokkel- og billedkvadre, der efter en omtumlet tilværelse 1955 er indsat i Trinitatis Kirke (s. 301f.). Af landsbykirkens inventar er den roman-

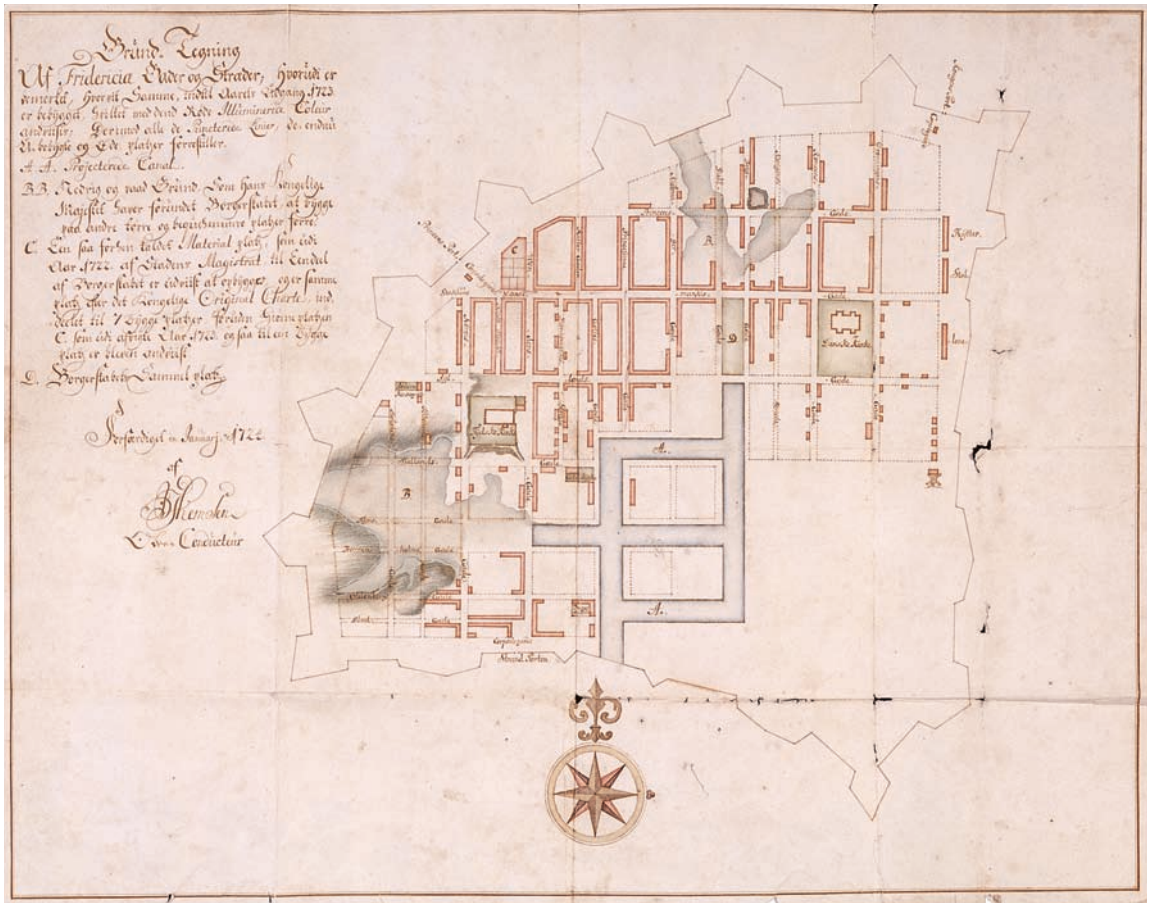


Fig. 4. Bebyggelseskort over Fredericia 1724, udført af overkonduktør Jørgen Thomsen. Kun den nordvestre del af terrænet inden for voldene er bebygget, og mange 'gader' er endnu uden huse. De projekterede kanaler er stadig indtegnet. 'Danske Kirke' (Trinitatis Kirke), der 1690 var nyopført på kirkegårdens nordre del, er vist med det oprindelige, nordvestre våbenhus og de tre øvrige tilbygninger, der kom til 1709. 'Tyske Kirke' (Skt. Michaelis Kirke) på den noget mindre kirkegård var to år forinden udvidet med et kor i øst og et våbenhus i syd (s. 371f.). På hjørnet af Sjællandsgade og Gothersgade ses den beskedne 'Katolske Kirke', og vestligst ved Jyllandsgade er afsat 'Jødernes Kirkegård'. Kort i Ribe bispearkiv, LAVib. – *Map of Fredericia 1724 with only the northwestern parts developed.*

ske døbefont og en senere omstøbt  $\dagger$ klokke ligeledes overført til Trinitatis Kirke (s. 318 og 341).

Efter nedlæggelsen af Ullerup  $\dagger$ Kirke blev der fra 1655 holdt gudstjeneste i en midlertidig  $\dagger$ kirke, der var bygget som en sidefløj til byens første  $\dagger$ rådhus. Kirkefløjen skulle efter planen kun bruges, indtil en ny kirke, der da var under opførelse, stod færdig; men på grund af krigens mellemkomst blev dens liv endnu kortere. Selvom 'rådhuskirken' kun var af bindingsværk, var den tillagt en vis officiel status og havde således særlige pladser til medlemmer af rigsrådet og til byens kom-

mandant. I denne kirke, der blev ødelagt under Svenskekrigene (senest i foråret 1659), genbrugtes bl.a. prædikestolen fra Ullerup  $\dagger$ Kirke. Byens første egentlige kirke,  $\dagger$ Danske Kirke (se ndf. og s. 355) stod først færdig 1665, og det er ikke muligt at oplyse, hvor der er holdt gudstjeneste i de mellem-liggende år fra 1659 til 1665.

DE ÆLDSTE KIRKEPROJEKTER. Svarende til den gennemførte byplan med nøje udstukne gader, et system af kanaler (der dog aldrig blev realiseret) og de stort anlagte fortifikationer var det fra



Fig. 5. Plan over fæstningen Fredericia, udført af overkonduktør Jørgen Themsen 1727. Bebyggelsen svarer i store træk til kortet fra 1724 (fig. 4), men viser en lidt ældre situation. 'Tyske Kirke' står i sin oprindelige skikkelse, og den katolske kirke er ikke indtegnet. Farvelagt kort i Forsvarets Bygningstjeneste. – *Map of the fortress Fredericia 1727.*

første færd også tanken af forsyne byen med passende, monumentale kirker. Originalen til Georg Hoffmanns oprindelige kort er gået tabt, men dets indhold kendes fra en række kopier. Vigtigst er en tegning, udført efter svenskernes erobring af byen 1657 af den svenske militæringenjører Erik Dahlberg, som har kunnet bruge de forlæg, der fandtes i byen.<sup>2</sup> Dahlbergs kort viser den projekterede og endnu ikke fuldførte fæstningsby. Byens nyanlæg i 1660'erne var overdraget Georgs bror, militæringenjøren Gottfried Hoffmann, og fra disse år foreligger flere andre kort, der i det store og hele stem-

mer overens med Erik Dahlbergs tegning, men hvis indbyrdes alder og forhold kun vanskeligt lader sig bestemme. Et af kortene, fra ca. 1665, er gengivet som fig. 3. Også det er et projekt, og altså ikke en gengivelse af, hvad der allerede var opført.

De overleverede kort viser, at to af byens karréer fra begyndelsen var udset til hver at skulle rumme en kirke, de samme karréer, hvor vi i dag finder de to lutherske kirker: Trinitatis Kirke, hvis forgænger, † Danske Kirke, som nævnt stod færdig 1665, og Skt. Michaelis Kirke (tidligere Tyske Kirke), der blev indviet 1668. Der vides

kun lidt om disse kirkeplaner, hvoraf kun den danske blev påbegyndt inden krigen. På fig. 3 er kirkerne indtegnet med korsformede grundplaner, centralt placeret midt på arealet og omgivet af en randbebyggelse. Det stort tænkte byggeri blev som bekendt aldrig gennemført. Da man tog fat igen efter Svenskekrigene, måtte byen i første omgang 'nøjes' med relativt beskedne kirker.

BYENS FØRSTE KIRKE. †*Danske Kirke*, midt på Trinitatis Kirkegård, der allerede 1689-90 afløstes af den nuværende Trinitatis Kirke lidt nordligere på kirkegården, var under forberedelse fra 1655; men formodentlig var kun fundamentene færdige, da svenskerne stormede byen 24. oktober 1657. Regnskaberne giver indtryk af en bygning, der oprindeligt skulle have haft betydelige dimensioner og bl.a. være udstyret med murede gravkrypter. Frederik III indviede selv byggegrunden under et besøg 29. maj 1655 (jf. \*bygningstavle flyttet til Trinitatis Kirke, s. 303 og 356), og kirken nævnes blandt de opgaver, som rigsrådet i februar 1656 overdrog til bygmesteren Frans Nielsen. Efter krigen må planerne være blevet noget nedjusteret, og kirken fuldførtes som en bygning af bindingsværk.

DE TO LUTHERSKE KIRKER. *Skt. Michaelis Kirke*, indviet 1668, betjente de første mange år fortrinsvis fæstningsbyens tysktalende indbyggere. Den kaldtes fra begyndelsen Tyske Kirke, og først o. 1724 fik den sit nuværende navn. Kirken var fra 1700 garnisonskirke. Den nuværende bygning er resultatet af en successiv udvidelse i 1700-tallet af en oprindeligt ret beskeden kirke. Disse byggearbejder var ledet af byens egne officerer og bygmestre: ingeniørofficeren og kartografen Jørgen Thomsen (sml. fig. 4 og 5) samt en række murermestre, Hans Corneliussen og dennes søn Cornelius Hansen samt Christian Thomsen og Johan Bardewick og senere Niels Jacob Rasch. Kirkens barokpræg ændredes efter 1800 til klassicisme, og dette præg blev forstærket ved en indvendig istandsættelse i 1830'erne, hvortil der blev leveret interessante forslag af bygningskonduktør Johan Hanck, Odense, og arkitekt G. F. Hetsch, København. I dag bærer det indre helt præg af en omfattende restaurering

efter en brand 1955. Som garnisonskirke rummede den i 1700-tallet et stort antal militære begravelser. Blandt de begravede nævnes 1769 hele otte generaler, heraf fem kommandanter, hvis gravfæner sammen med andre militære trofæer hang som en skov ned fra væggene. I kirken prædikedes der oprindeligt alene på tysk, senere skiftevis på dansk og tysk, og fra 1848 kun på dansk.

*Trinitatis Kirke*, der 1690 afløste den ældre kirkebygning, †*Danske Kirke*, blev opført efter Christian V's bevilling, idet hovedansvaret for byggeriet var overladt til biskoppen i Ribe, Christen Jensen Lodberg. Han synes at have arbejdet tæt sammen med bygmesteren, tømrermester Hans Nielsen, der, før arbejdet tog sin begyndelse, udførte en byggemodell af kirken i Ribe. Det store langhus, der nu helt er af tegl, er i det væsentlige rejst som et bindingsværkshus. Oprindeligt var kun gavlene af grundmur, mens langsiderne var opført som en tømret konstruktion. Men på grund af råd udskiftedes bindingsværket i perioden 1732-47 med mursten, så hele bygningen herefter regnedes som grundmuret. Kirken er på grund af de takkede gavle og spidsbuede blændinger blevet opfattet som sært gammel-dags og 'middelalderlig'. Men de spidse buer bør dog opfattes som udslaget af en særlig 'kirkestil', mens den særegne vestgavl må være et selvstændigt resultat af biskop Lodberg og bygmester Hans Nielsens samarbejde. Rummets hovedmøbler, altertavle, prædikestol og fontehimmel, går tilbage til kirkens indvielse, men flere stykker er dog ældre og må oprindeligt have tjent i †*Danske Kirke* fra 1665-90. – En stor *fællesgrav* på kirkegården (jf. s. 289) rummer 458 faldne danske soldater, hvoraf de fleste havde deltaget i det sejrige slag ved Fredericia 6. juli 1849. Gravanlægget, der er indviet 1853, er udført efter tegning af arkitekt Gottlieb Bindesbøl, der også har givet idéen til et bronzerelief, udført af billedhuggeren Herman Wilhelm Bissen.

FREMMEDE TROSSAMFUND. Med Christian V's *privilegier* for byen, 9. sept. 1674 (§24) og 11. marts 1682 (§21), blev Fredericia et fristed for ikke-lutherske trossamfund, idet der blev tilladt *fri religionsudøvelse for andre kristne* end dem, der bekendte sig til den augsburgske konfession. Den indrømmede trosfrihed, der havde forbillede i tilsvarende

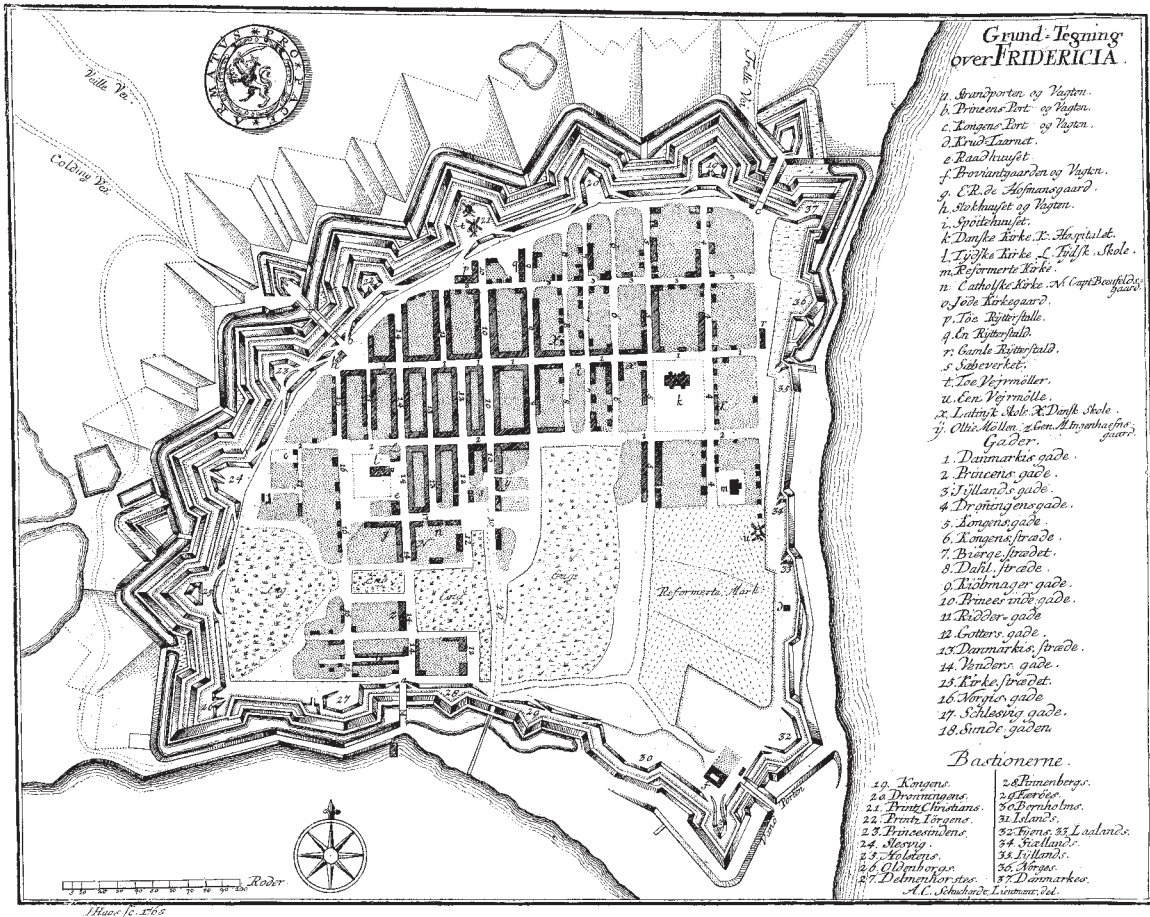


Fig. 6. Kort over Fredericia, tegnet af A. C. Schuchardt og stukket af J. Haas 1768 til *Danske Atlas* (1769). Kanalprojektet er opgivet, og terrænet syd for Trinitatis Kirke er så småt ved at blive bebygget. De to gamle kirker er stadig benævnt ved deres oprindelige navne: 'Danske Kirke' (k) og 'Tyske Kirke' (l). Den sidste er forsynet med tårn, opført i de samme år (s. 374), og syd for kirken ses det tilkomne Trådhus (e). Sydøst for Danske Kirke (Trinitatis Kirke) ses Thospitalet (K), opført 1749-50 (s. 281), og længere mod syd Reformert Kirke (m), indviet 1736. Den katolske Skt. Knuds Kirke (n) var nybygget 1767. – *Map of Fredericia 1768.*

privilegier i Friederichsstadt, Altona og Glückstadt, fik i Fredericia betydning for reformerte og katolikker, hvis nuværende kirkebygninger er indviet hhv. 1735 og 1767. De to menigheder holdt til indledning gudstjeneste i midlertidige 'huskirker', katolikkerne fra 1688 i et kapel, provinsens første, på samme sted, hvor den nuværende Skt. Knuds Kirke ligger. Forordningen om trosfrihed gjaldt også for jøder, af hvilke den første fik borgerret 1679, og i de følgende år kom flere jødiske familier til. De bosatte sig navnlig i Riddergade, hvor der 1719 indrettedes en synagoge, ligesom der ved Vestervold blev anlagt en jødisk kirkegård.

*Den katolske Skt. Knud Kirke.* I Fredericia havde udenlandske jesuiterpræster allerede fra 1664 betjent fæstningens katolske soldater. Med de nye privilegier kunne katolikkerne fejre den første officielle messe den 13. dec. 1674, Skt. Lucias dag. Foruden menige soldater og officerer bestod menigheden i 1700-tallet af handelsfolk og håndværkere af forskelligartet herkomst, flamlændere, italienerne, bøhmere, bayrere og westfalere. Kirken i Sjællandsgade, opført 1767, afløste som nævnt et kapel fra 1688. Det er en forholdsvis enkel bygning, der formodentlig er tegnet af arkitekten Franz Joseph Zuber. Det smukke indre er præget af rokokoens.

Den katolske menighed modtog i de første år særlig støtte fra Münster i Westfalen, hvorfra der blev leveret soldater i forbindelse med Skånske Krig. Som modydelse tilbød Christian V 1678, at der i Odense Domkirke måtte udtages relikvier af Skt. Knud og andre helgener. Forbindelsen mellem Münster og menigheden i Fredericia bekræftes af kirkens konsekrerede altersten, der bærer fyrstebiskop Christoph Bernhard von Galens navnetræk og våbenskjold. Men om den forseglede helgengrav også rummer relikvier af kirkens værnehelgen, den danske kongehelgen Knud den Hellige, er ikke afklaret.

*Den reformerte Kirke.* Trosfriheden blev også udnyttet af reformerte (calvinister), efter at ophævelsen af Nantes-ediktet 1685 havde tvunget de franske huguenotter på flugt. De søgte i begyndelsen ikke til Danmark, men kom først hertil 1719, efter at Frederik IV gennem oberst du Boulet havde overtalt en koloni af huguenotter, hovedsagelig tobaksdykere, der havde slået sig ned i Brandenburg, til at bosætte sig i Fredericia. Mange blev dog skuffede, men tilbage blev 35 familier fra alle egne af Frankrig, der tog borgerskab i byen. Her blev det tilladt dem at etablere eget kirke- og skolevæsen, og kongen bidrog til aflønning af en præst. Menigheden organiserede sig med et forstanderskab, af hvilket også præsten var medlem.

Kongen skænkede 1725 menigheden en grund (på hjørnet af Dronningsgade og Sjællandsgade), der brugtes som kirkegård, og hvor man 1734-35 opførte den bevarede kirke. Det er en forholdsvis enkel bygning med plads til 300 personer og med en simpel og streng indretning i calvinismens ånd. Også kirkebyggeriet nød godt af kongens velvilje. Christian VI gav et betydeligt beløb, mens andre midler blev ydet af hollandske reformerte og af de reformerte menigheder i Bremen og København. Gudstjenesten holdtes i de første generationer på fransk, fra 1783 også tysk, der med tiden blev koloniens foretrukne sprog. Fra 1823 blev der alene prædikeret på tysk og fra 1922 efterhånden kun på dansk.

Retten til fri religionsudøvelse bestod, indtil der med grundloven 1849 indførtes almindelig tros-

frihed i Danmark. For de lutherske menigheder kunne samlivet med fremmede trossamfund i 1700-tallet opleves som en udfordring. Biskop Hans Adolf Brorson måtte ved en visitats i Skt. Michaelis Kirke 1748 konstatere, at børnene ikke i tilstrækkelig grad kunne bevise 'troens grundsandheder' med bibelsteder. For ham var det vigtigt, at børnene især 'på et sådant sted, hvor der er flere end vor evangeliske lutherske religion', med skriftsteder kunne begrunde det, de troede på. Biskoppen pålagde derfor provst Henrik Pontopidan, at børnene blev gjort bedre bekendt med Bibelen og især Det nye Testamente.<sup>3</sup>

#### SOGNEGRÆNSER OG NYERE KIRKER.

Det gamle Ullerup Sogn nedlagdes som et egentlig kirkesogn i sommeren 1655, da der for sidste gang holdtes gudstjeneste i den middelalderlige kirke. Af størstedelen af sognet, fire ud af seks landsbyer, dannedes et nyt *købstadssogn*, Frederiksojde, hvis første præst blev den tidligere Ulleruppræst, Peder Nielsen Bøgvad, som blev pålagt at flytte sin præstegård ind i den nye fæstningsby. Det nye købstadssogn deltes 1666 i to sogne og to præstekald, et dansk (i dag Trinitatis) og et tysk (i dag Skt. Michaelis), med hver sin kirke. Grænsen, der blev fastlagt 1666 og senere præciseret 1700, fulgte Prinsessegade fra nord til syd, så alle huse øst herfor tilfaldt den danske præst, og alle vest herfor den tyske, uafhængig af beboernes konfession, om de var lutherske, katolikker eller jøder.

Af de to gamle sogne er i sidste halvdel af 1900-tallet yderligere opstået to nye. *Christians Sogn* i byens nordre del er 1949 udskilt af Trinitatis og Skt. Michaelis Sogne, og *Hannerup Sogn* i den vestlige del er 1974 udskilt af Skt. Michaelis Sogn.

*Anneksogne.* Det tilgrænsende Vejlby Sogn, nordøst for byen, var anneks til det gamle Ullerup Sogn og senere til Trinitatis Sogn indtil 1901; det havde præst fælles med Trinitatis Kirke indtil 1994. Erritsø Sogn, syd for byen, der tidligere havde været anneks til Taulov Sogn, var fra 1667 anneks til Tyske Kirke (Skt. Michaelis Kirke). Sognet blev et selvstændigt pastorat 1957.

Det resterende Ullerup Sogn eller 'Trinitatis Landsogn' (jf. ovf.). Efter nedlæggelsen 1655 af det



middelalderlige Ullerup Sogn udgjorde de to vestlige landsbyer, Egum og Stoustrup, længe et lille landsogn, fortsat med navnet Ullerup. Sognet, hvis beboere søgte Trinitatis Kirke, er nedlagt 2001 og befolkningen delt mellem Bredstrup Sogn og det nydannede Hannerup Sogn.

**KIRKEGÅRDE.** I modsætning til andre købstæder, hvor de indenbys begravelse blev nedlagt efter forordningen af 1805, har man i Fredericia opretholdt de gamle kirkegårde i tilknytning til de enkelte kirker (dog ikke katolikkerne). Dette har øjensynligt kunnet accepteres på grund af byens forholdsvis åbne bebyggelse. Den reformerte kirkegård var som nævnt i brug allerede fra 1725, inden kirken opførtes. Katolikkerne var henvist til kirkegården omkring Skt. Michaelis Kirke, idet de dog i en årrække fra 1797 til o. 1830 havde tilladelse til at foretage begravelse i haven bag Skt. Knuds Kirke. Trinitatis Kirkegård blev i 1830'erne omlagt i landskabelig stil, og den havde herefter en tid nærmest karakter af en bypark (jf. s. 287). Da pladsen var brugt op på kirkegårdene inden for voldene, anlagde man 1879-81 *Assistens Kirkegård* uden for Prinsens Port, hvor et afsnit er overladt til den katolske menighed. Nordre Kirkegård i byens nordre del er anlagt 1927, adskillige år inden ligkapellet her blev ombygget til kirke (Christiankirken). Også den nye Hannerup Kirke, fra 1974, er opført i tilknytning til en kirkegård, indviet 1990.

**†HOSPITAL.** I byens hospital i Dronningsgade (jf. fig. 6), opført 1749-50 og nedrevet 1938, holdt kapellanen ved Trinitatis Kirke regelmæssig bøn morgen og aften.<sup>4</sup> En *†prædikestol* var i 1700-tallet opstillet i mandfolkestuen.<sup>5</sup>

## LITTERATUR

Af den righoldige litteratur om Fredericias almindelige historie bør fremhæves: J. N. Wilse, *Fuldstændig Beskrivelse af Stapel-Staden Fridericia*, Kbh. 1767. – Hugo Matthiessen, *Fredericia 1650-1760. Studier og Omrids*, Kbh. 1911. – Samme, *Fæstning og Fristed. Fredericia-interiorer med Figurer 1760-1820*, Kbh. 1950. – Erik Lund, *Fredericia 1650-1950. Planer, kort og billeder til byens historie*, Fredericia 1950. – Erik Housted, *Til rigernes forsvar, gavn og bedste. Fredericia som garnisonsby i 300 år*, Fredericia 1979. – Henrik Nielung, *Mindesmærker i Fredericia*, Fredericia 1980. – Ulla Qvortrup, *Den historiske Miniby. Fredericia i det historiske Europa*, Fredericia 1999. – Jørgen Peder Clausager m.fl., *Fredericia 1650-1970 – drøm, dårskab og duellighed*, Odense 2000. – Søren Kyed Jakobsen og Bodil Schelde-Jensen, »Indvandringen til Fredericia«, *ÅrbVejle* 2005, 48-70.

Om kirkelige forhold henvises til A. Pontoppidan Thyssen (udg.), *Dansk Præste- og Sognehistorie X*, 11 (Haderslev Stift og Fredericia Provsti), Århus 1986, 893-944, og Jørgen Peder Clausager (udg.), *Series Pastorum. Præstehistorie for Fredericia Kommune*. Manuskript samlet af Lokalhistorisk Arkiv for Fredericia og Omegn 2006. – For de enkelte kirker henvises til deres historiske indledninger.

Redaktion ved Niels Jørgen Poulsen, 2006.

## NOTER

<sup>1</sup> Dekret af 22. april 1664.

<sup>2</sup> Jf. Erik Lund, *Fredericia 1650-1950*, Fredericia 1950, 10-14 og Bjørn Westerbeek Dahl, *Kortets historie i Vejle Amt*, Vejle 1993, 12-15 og 83f. Begge gengiver Erik Dahlbergs kort fra 1657, der opbevares i Krigsarkivet i Stockholm.

<sup>3</sup> L. J. Koch (udg.), *Hans Adolph Brorson. Visitatsberetninger og breve*, Kbh. 1960, 43.

<sup>4</sup> Hugo Matthiessen, *Fredericia 1650-1760*, Kbh. 1911, 216-19.

<sup>5</sup> J. N. Wilse, *Fuldstændig Beskrivelse af Stabel-Staden Fridericia*, Kbh. 1767, 24-25.

## THE CHURCHES IN FREDERICIA · ENGLISH SUMMARY

*Introduction.* The fortress town of Fredericia was founded in 1650 by King Frederik III on a peninsula that extends into the Little Belt. It was laid out according to a precise plan drawn up by the engineering officer Georg Hoffmann, and takes the form of a quarter-circle whose 1800 m long arc, towards the north and west, is built out as a line of defence with still-intact ramparts and moats. Within the ramparts wide, straight streets intersect at right angles.

Twice, in 1657 and 1849, the town was a theatre of operations for battles that were of crucial importance to the history of Denmark. During the Swedish Wars of 1657–60 Carl X Gustav's troops captured the still-incomplete fortress on 24th October 1657. And during the Schleswig-Holstein War of 1848–50 the Danish army succeeded, in the Battle of Fredericia on 6th July 1849, in relieving the town from a German siege.

Fredericia, like Altona near Hamburg and the 'modern' cities of Friederichstadt and Glückstadt in Schleswig-Holstein, has been particularly influenced by foreign immigrants and their religious congregations: from 1674 on non-Lutheran citizens were permitted to settle in the town. From the 1600s the town has preserved both its Lutheran churches, the Trinitatis Church (originally Danske Kirke, 'the Danish Church') and St. Michaelis Church (formerly Tyske Kirke, 'the German Church') and from the 1700s on the Roman Catholic St. Knud's Church and the Reformed Church.

The area of land where the fortress town now lies once formed part of the old rural parish of Ullerup, whose *medieval* †*village church* was demolished in 1655. After this, services were held in a *temporary* †*church*, built in connection with the town's first †town hall. The construction of the town's first church, †Danske Kirke, was being prepared from 1655 on; but probably only the foundations were finished when the Swedes captured the town in 1657.

From the oldest town plans it is evident that the intention from the outset was to furnish the town with two monumental churches. In fig.

3 the *planned churches* have been drawn in with cruciform ground plans, each centrally situated on its own block and surrounded by peripheral buildings. However, these churches were not built after the first drafts. When the process was resumed after the ravages of the Swedish Wars, the town at first had to be 'content' with two relatively modest churches.

For many years the *St. Michaelis Church*, consecrated in 1668, mainly served the German-speaking citizens of the town. From 1700 on it was a garrison church. The *Trinitatis Church*, which superseded the older †Danske Kirke in 1690, was built as a grant from Christian V.

*Non-Danish religious communities.* King Christian V's charters of 1674 for the town permitted the free practice of religion to other Christians than those who adhered to the Augsburg Confession. A Catholic †*chapel*, consecrated in 1688 and the oldest outside Copenhagen, was superseded in 1767 by the present *St. Knud's Church*. The Catholic community included, besides soldiers and officers, merchants and tradesmen of various origins, Germans, Flemings and Italians. In the early years the community received special support from Münster in Westphalia, and the consecrated altar slab of the church bears the monogram and arms of the Prince-Bishop Christoph Bernhard von Galen.

Members of the French Reformed Church (Huguenots), many of them tobacco-growers, came to Fredericia 1719 via Brandenburg, summoned by King Frederik IV, whose son, Christian VI, donated a considerable sum for the erection of the *Reformed Church*, consecrated in 1736, while other funding came from members of the Dutch Reformed Church and the Reformed communities in Bremen and Copenhagen.

*Two more recent churches.* *Christianskirken* in the northern part of the town, designed by the architect Ib Zachariassen, assumed its present form in 1972, when a mortuary chapel from 1931 was expanded. *Hannerup Church* in the western part of the town was consecrated in 1974 and designed by the architect Tyge Arnfred.